।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथ द्वादशोऽध्यायः ।।

बाह्रौं अध्याय

एघारौं अध्यायको अन्त्यमा श्रीकृष्णले पटक-पटक जोड (बल) दिनुभएको थियो कि अर्जुन! मेरो यस्तो स्वरूप जसलाई तिमिले देख्यौं, तिमी बाहेक पहिले कसैले देखेको छैन, न भविष्यमा कसैले देख्नेछ। म न तपले, न यज्ञले, न दानले देख्नको लागि सुलभ छु; तर अनन्य भक्तिद्वारा अर्थात् मेरो बाहेक अन्यत्र कहीं श्रद्धा जान नपाओस्, निरन्तर तिमीले तैल धारावत् मेरो चिन्तनद्वारा, ठीक यसै प्रकार जस्तो तिमीले देख्यौं, म प्रत्यक्ष देखिनको लागि, तत्वद्वारा साक्षात् जान्नको लागि र प्रवेश गर्नको लागि पनि सुलभ छु। अतः अर्जुन! सधैंमरि मेरो नै चिन्तन गर, भक्त बन। अर्जुन! तिमी मद्वारा निर्धारित गरिएको कर्म गर। 'मत्परमः'- मेरो परायण भएर गर। अनन्य भक्ति नै त्यसको प्राप्तिको माध्यम हो। यसमा अर्जुनको प्रश्न स्वाभाविक थियो कि जसले अव्यक्त अक्षरको उपासना गर्दछ र जसले सगुण तपाईंको उपासना गर्दछ- यी दुबैमा श्रेष्ठ को हुन्?

यहाँ यो प्रश्नलाई अर्जुनले तेस्रो पटक उठाए। अध्याय तीनमा उसले भनेको थियो कि भगवन्! यदि निष्काम कर्मयोगभन्दा सांख्ययोग तपाईंलाई श्रेष्ठ मान्य छ, भने तपाईं मलाई भयंकर कर्महरूमा किन लगाउनु हुन्छ? यसमा श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो- अर्जुन! निष्काम कर्ममार्ग राम्रो लागोस् वा ज्ञानमार्ग, दुबै दृष्टिहरूमा कर्म त गर्नै पर्दछ। यसो भए पनि जो इन्द्रियहरूलाई हठले रोकेर मनले विषयहरूलाई स्मरण गर्दछ त्यो दम्भाचारी हो, ज्ञानी होइन। अतः अर्जुन! तिमी कर्म गर। कस्तो कर्म? 'नियतं कुरु कर्म त्वं'- निर्धारित गरेको कर्म गर। निर्धारित कर्म के हो? अनि भन्नुभयो- यज्ञको प्रक्रिया नै

एकमात्र कर्म हो। यज्ञको विधि बताउनुभयो– जो आराधना–चिन्तनको विधि–विशेष हो, परममा प्रवेश दिलाउने प्रक्रिया हो। जब निष्काम कर्म–मार्ग र ज्ञान–मार्ग दुबैमा कर्म गर्नैपर्छ, यज्ञार्थ कर्म गर्नुपर्छ, क्रिया एउटै छ भने अन्तर कस्तो? भक्त कर्महरूलाई समर्पण गरेर, इष्टको आश्रित भएर यज्ञार्थ कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ, अर्को सांख्ययोगी आफ्नो शक्तिलाई सम्झेर (आफ्नै भरमा) त्यसै कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ। पूरा श्रम गर्दछ।

अध्याय पाँचमा अर्जुनले पुनः प्रश्न गरे– भगवन् ! तपाईं कहिले सांख्य–माध्यमले कर्म गर्नेको प्रशंसा गर्नुहुन्छ, अनि कहिले समर्पण–माध्यमले निष्काम कर्मयोगको प्रशंसा गर्नुहुन्छ– यी दुबैमा श्रेष्ठ कुन् हो? यहाँसम्म अर्जुनले बुझिसकेका थिए कि कर्म दुबै दृष्टिले गर्नुपर्छ तापनि दुबैमा श्रेष्ठ मार्ग उसले रोज्न चाहन्छ। श्रीकृष्णले भन्नुभयो– अर्जुन! दुबै दृष्टिहरूले कर्ममा प्रवृत्त हुनेवाला मलाई नै प्राप्त गर्दछन्, तर सांख्यमार्गभन्दा निष्काम कर्ममार्ग श्रेष्ठ छ। निष्काम कर्मयोगको अनुष्ठान नगरीकन न कोही योगी हुन्छ न ज्ञानी। सांख्ययोग दुष्कर छ, त्यसमा धेरै अप्ठेराहरू छन्।

यहाँ तेस्रो पटक अर्जुनले यही प्रश्न राखे कि, भगवान! तपाईंमा अनन्य भक्तिले लाग्ने र अव्यक्त अक्षरको उपासनामा (सांख्यमार्गले) लाग्ने यी दुबैमा श्रेष्ठ को हुन्?

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः।।१।।

'एवं' अर्थात् यसप्रकार अहिले तपाईंले जुन विधि बताउनुभयो, ठीक यसै विधि अनुसार अनन्य भक्तिले जो तपाईंको शरण लिएर, तपाईंसँग निरन्तर संयुक्त भएर तपाईंको राम्रो ढंगले उपासना गर्दछ र अर्को जो तपाईंको शरण नलिएर स्वतन्त्र रूपमा आफ्नै भरमा त्यही अक्षय र अव्यक्त स्वरूपको उपासना गर्दछ, जसमा तपाईं पनि स्थित हुनुहुन्छ, यी दुबै प्रकारको भक्तहरूमा बढी उत्तम योगवेत्ता को हुन्? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो–

श्रीभगवानुवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः।।२।।

अर्जुन! ममा मन एकाग्र गरेर, निरन्तर मबाट संयुक्त भएको जो भक्तजन परमसित सम्बन्ध राख्ने श्रेष्ठ श्रद्धाले युक्त भएर मलाई भज्दछन्, उनीहरू मलाई योगीहरूमा पनि अति उत्तम योगी मान्य हुन्छ।

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्।।३।।

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः।।४।।

जो पुरुष इन्द्रियहरूको समुदायलाई राम्ररी संयमित गरेर, मन-बुद्धिको चिन्तनबाट अत्यन्त पर सर्वव्यापी, अकथनीय स्वरूप, सधैं एकरस रहने, नित्य, अचल, अव्यक्त, आकाररहित र अविनाशी ब्रह्मको उपासना गर्दछ, सम्पूर्ण भूतहरूको हितमा लागेका र सबैमा समान भाववाला त्यो योगी पनि मलाई नै प्राप्त गर्दछ। ब्रह्मको उपर्युक्त विशेषण मबाट भिन्न छैन; तर ब्रह्म-

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते।।५।।

ती अव्यक्त परमात्मामा आसक्त भएको चित्तवाला पुरुषहरूलाई साधनामा क्लेश विशेष छ; किनकि देहाभिमानीहरूबाट अव्यक्त विषयक गति दुःखपूर्वक प्राप्त गरिन्छ। जबसम्म शरीरको भान छ, तबसम्म अव्यक्तको प्राप्ति दुष्कर छ।

योगेश्वर श्रीकृष्ण सद्गुरु हुनुहुन्थ्यो। अव्यक्त परमात्मा उनमा व्यक्त थियो। वहाँ भन्नुहुन्छ कि, महापुरुषको शरण नलिएर जो साधक आफ्नो शक्तिलाई सम्झन्दै अगाडि बढ्छ कि म यस अवस्थामा छु, अगाडी त्यस अवस्थामा जानेछु, म आफ्नो अव्यक्त शरीरलाई प्राप्त गर्नेछु, त्यो मेरो रूप हुनेछ, म त्यही हुँ- यसप्रकार सोच्दै, प्राप्तिको प्रतीक्षा नगरेर आफ्नो शरीरलाई

नै 'सोऽहं' भन्न लाग्छ। यही यस मार्गमा सबभन्दा ठूलो बाधक हो। त्यो 'दुःखालयम् अशाश्वतम्' मा नै घूम-फिर गरी रहन्छ। तर जो मेरो शरण लिएर अगाडि बढ्छ, त्यो-

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते।।६।।

जो मेरो परायण भएर सम्पूर्ण कर्महरू अर्थात् आराधनालाई ममा अर्पण गरेर अनन्य भावले योग अर्थात् आराधना-प्रक्रिया द्वारा निरन्तर चिन्तन गर्दै मलाई भज्दछ-

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्।।७।।

ममा मात्र चित्त लगाउने ती भक्तहरूको लागि म चाँडै नै मृत्युरूपी संसारबाट उद्धार गर्ने हुन्छु। यसप्रकार चित्त लगाउनेको प्रेरणा र विधिमा योगेश्वर प्रकाश पार्नुहुन्छ-

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः।।८।।

यसैले अर्जुन! तिमी ममा मन लगाऊ, ममा बुद्धि लगाऊ। यस उपरान्त तिमी ममा नै निवास गर्नेछौं, यसमा केही पनि संशय छैन। मन र बुद्धि पनि लगाउन सकेन भने (अर्जुनले पछाडि भनेको पनि थियो कि मनलाई रोक्नु त म वायु जस्तै दुष्कर सम्झन्छु) यसमा योगेश्वर भन्नुहुन्छ-

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय।।९।।

यदि तिमी मनलाई ममा अचल स्थापित गर्नमा समर्थ छैनौ भने हे अर्जुन! योगको अभ्यासद्वारा मलाई प्राप्त गर्ने इच्छा गर। (जहाँ पनि चित्त जाओस् त्यहाँबाट घिसारेर उसलाई आराधना, चिन्तन-क्रियामा लगाउनेको नाम अभ्यास हो) यदि यो पनि गर्न सक्दैनौं भने-

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि।।१०।।

यदि तिमी अभ्यासमा पनि असमर्थछौ भने मात्र मेरो लागि कर्म गर अर्थात् आराधना गर्नमा तत्पर होऊ। यसप्रकार मेरो प्राप्तिको लागि कर्म गर्दै तिमी मेरो प्राप्तिरूपी सिद्धिलाई नै प्राप्त गर्नेछौ अर्थात् अभ्यास पनि संभव नभएन साधना-पथमा लागि मात्र रहनु।

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्।।११।।

यदि यसलाई पनि गर्नमा असमर्थ छौ भने सम्पूर्ण कर्मको फललाई त्यागेर अर्थात् लाभ-हानिको चिन्ता छोडेर 'मद्योग'को आश्रित भएर अर्थात् समर्पणको साथ आत्मवान् महापुरुषको शरणमा जाऊ। वहाँबाट प्रेरित भएर कर्म स्वतः हुन थाल्छ। समर्पणको साथ कर्मफलको त्यागको महत्व बताउँदै योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ-

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्।।१२।।

मात्र चित्तलाई रोक्ने अभ्यासभन्दा ज्ञान-मार्गले कर्ममा प्रवृत्त हुनु श्रेष्ठ हो। ज्ञानमाध्यमले कर्मलाई कार्यरूप दिनुभन्दा ध्यान श्रेष्ठ हो; किनकि ध्यानमा इष्ट रहन्छ। ध्यानभन्दा पनि सम्पूर्ण कर्महरूको फलत्याग श्रेष्ठ हो; किनकि इष्ट प्रति समर्पणको साथै योगमा दृष्टि राख्दै कर्म-फलको त्याग गर्नाले त्यसको योगक्षेमको जिम्मेवारी इष्टको हुन्छ। यसैले यस त्यागबाट त्यो तत्काल परमशान्ति प्राप्त गर्दछ।

अहिलेसम्म योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि अव्यक्तको उपासना गर्नेवाला ज्ञानमार्गीभन्दा समर्पणको साथ कर्म गर्नेवाला निष्काम कर्मयोगी श्रेष्ठ हुन्। दुबै एउटै कर्म गर्दछ; तर ज्ञानमार्गीको पथमा व्यवधान बढी रहन्छ। त्यसको लाभ-हानिको जिम्मेवारी त्यसैमा रहन्छ, जबकि समर्पित भक्तको

जिम्मेवारी महापुरुषमा हुन्छ। यसैले त्यो कर्मफलत्यागद्वारा चाँडै नै शान्तिलाई प्राप्त गर्दछ। अब शान्ति–प्राप्त पुरुषको लक्षण बताउनु हुन्छ–

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी।।१३।।

यसप्रकार शान्तिलाई प्राप्त भएको जो पुरुष सब भूतहरूमा द्वेषभावरहित, सबैको प्रेमी र हेतुरहित दयालु छ र जो ममत्वले रहित, अहंकाररहित, सुख–दुःखको प्राप्तिमा सम तथा क्षमावान् छ,

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः।।१४।।

जो निरन्तर योगको पराकाष्ठासँग संयुक्त छ, लाभ तथा हानिमा सन्तुष्ट छ, मन तथा इन्द्रियहरूसहित शरीरलाई आफ्नो वशमा गरिराखेको छ, दृढनिश्चयवाला छ, त्यो ममा अर्पित मन–बुद्धिवाला मेरो भक्त मलाई प्रिय छ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः।।१५।।

जसबाट कुनै पनि जीव उद्वेगलाई प्राप्त गर्दैन र जो स्वयं पनि कुनै जीवबाट उद्विग्न हुँदैन, हर्ष–सन्ताप–भय र समस्त विक्षोभहरूबाट मुक्त छ, त्यो भक्त मेरो प्रिय हो।

साधकको लागि यो श्लोक अत्यन्त उपयोगी छ। उसले यसरी बस्नु पर्दछ कि त्यसद्वारा कसैको मनलाई ठेस नलागोस्। यति त साधक गर्न सक्छ, तर अर्का मानिसहरू यस आचरण अनुसार चल्ने छैन। उनीहरू त संसारी नै हुन्। उनीहरू आगो उग्लनेछ, केही न केही भन्नेछन्; तर पथिकले सावधान हुनु पर्दछ कि आफ्नो हृदयमा उनीद्वारा (उनीहरूको आघातद्वारा) पनि उथल–पुथल नहोस्, चिन्तनमा सुरत लागि रहोस्, क्रम नटुटोस्। उदाहरणको लागि तपाईं स्वयं सडकमा नियमानुकूल बायाँ पेटीबाट हिडिरहनुभएको छ, कोही मदिरापान गरेर आउँदैछ, भने उससँग जोगिनु पनि तपाईंको जिम्मेवारी हो।

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः।।१६।।

जो पुरुष आकाँक्षाहरूद्वारा रहित, सर्वथा पवित्र छ, 'दक्षः' अर्थात् आराधनाको विशेषज्ञ छ (यस्तो होइन कि चोरी गर्छ भने दक्ष हो। श्रीकृष्णको अनुसार कर्म एउटै छ– नियत कर्म आराधना–चिन्तन, त्यसमा जो दक्ष छ) जो पक्ष–विपक्षबाट टाढा छ, दुःखहरूबाट मुक्त छ, सबै आरम्भहरूको त्यागी त्यो मेरो भक्त मलाई प्रिय छ। गर्ने योग्य कुनै क्रिया उसकोद्वारा आरम्भ हुनको लागि बाँकी रहँदैन।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः।।१७।।

जो कहिले पनि हर्षित हुँदैन, न द्वेष गर्दछ, न शोक गर्दछ, न कामना गर्दछ, जो शुभ र अशुभ सम्पूर्ण कर्मफलहरूको त्यागी छ, जहाँ कुनै शुभ विलग छैन, अशुभ बाँकी छैन, भक्तिको यस पराकाष्ठाबाट युक्त त्यो पुरुष मेरो प्रिय हो।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः।।१८।।

जो पुरुष शत्रु र मित्रमा, मान तथा अपमानमा सम छ, जसको अन्तकरणको वृत्तिहरू सर्वथा शान्त छ, जो जाड़ो–गर्मी, सुख–दुःख आदि द्वन्द्वहमा सम र आसक्तिरहित छ तथा–

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः।।१९।।

जो निन्दा तथा स्तुतिलाई समान ठान्दछ, मननशीलताको चरम सीमामा पुगेर जसको मनसहित इन्द्रियहरू शान्तभइसकेका छन्, कुनै पनि प्रकारले पनि शरीर–निर्वाह हुनुमा सधैं सन्तुष्ट छ, जो आफ्नो निवास–स्थानमा ममताबाट रहित छ, भक्तिको पराकाष्ठामा पुगेको त्यो स्थिरबुद्धि पुरुष मलाई छ।

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः।।२०।।

जो मेरो परायण भएर हार्दिक श्रद्धायुक्त पुरुष यस उपर्युक्त धर्ममय अमृतको राम्ररी सेवन गर्दछ त्यो भक्त मेरो अतिशय प्रिय छ।

निष्कर्ष–

गत अध्यायको अन्त्यमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो कि अर्जुन! तिमी बाहेक न कसैले पाएको छ, न पाउने छ– जस्तो तिमीले देख्यो। तर अनन्य भक्ति अथवा अनुरागले जो भज्दछन्, तिनीहरू यसै प्रकारले मलाई देख्न सक्दछन्, तत्वको साथ मलाई जान्न सक्छन् र मभित्र प्रवेश पाउन सक्दछन्। अर्थात् परमात्मा यस्तो सत्ता हो जसलाई पाउन सकिन्छ। अतः अर्जुन! भक्त बन।

अर्जुनले यस अध्यायमा प्रश्न गरे कि भगवन्! अनन्यभावले जो तपाईंको चिन्तन गर्दछ, र अर्को ती, जो अक्षर अव्यक्तको उपासना गर्दछन्, यी दुबैमा उत्तम योगवेत्ता को हुन्? योगेश्वर श्रीकृष्णले बताउनुभयो कि दुबैले मलाई नै प्राप्त गर्दछन्; किनकि म अव्यक्त स्वरूप हुँ। तर जो इन्द्रियहरूलाई वशमा राखेर, मनलाई सबैतिरबाट समेटेर अव्यक्त परमात्मामा आसक्त छन्, तिनको पथमा क्लेश बढी छन्। जबसम्म शरीरको अध्यास छ, तबसम्म अव्यक्त स्वरूपको प्राप्ति दुःखपूर्ण छ; किनकि अव्यक्त स्वरूप त चित्तको निरोध र विलयकालमा प्राप्त हुनेछ। त्यसभन्दा पूर्व उसको शरीर नै बीचमा बाधक बन्न जान्छ। 'मैं हुँ', 'मैं हुँ', 'मलाई पाउनु छ'– भन्दा–भन्दै आफ्नोतिर नै फर्किछन्छ। उसले लरखराउने बढी संभावना हुन्छ। अतः अर्जुन! तिमी सम्पूर्ण कर्महरू ममा समर्पण गर, अनन्य भक्तिले मेरो चन्तन गर। जो मेरो परायण भक्तजन सम्पूर्ण कर्महरूलाई ममा अर्पण गरेर, मानव शरीरधारी मजस्तो सगुण योगीको रूपको ध्यानद्वारा तैलधारावत् निरन्तर चिन्तन गर्दछन्, तिनको म चाँडै नै संसार–सागरबाट उद्धार गर्ने हुन्छ। अतः भक्तिमार्ग श्रेष्ठछ।

अर्जुन! ममा मनलाई लगाऊ। मन नलागे पनि लगाउने अभ्यास गर। जहाँ पनि चित्त जान्छ पुनः घिसारेर त्यसको निरोध गर। यो पनि गर्नमा असमर्थ छौ भने तिमी कर्म गर। कर्म एउटै छ, यज्ञार्थ कर्म! तिमी 'कार्यम् कर्म' गर्दै जाऊ, अर्को न गर। त्यत्तिकै गर, पार लागोस् अथवा न लागोस्। यदि यो पनि गर्न असमर्थ छौ भने स्थितप्रज्ञ, आत्मवान्, तत्वज्ञ महापुरुषको शरणमा सम्पूर्ण कर्मफलहरूको त्याग गर। यस्तो त्याग गरेमा तिमी परमशान्तिलाई प्राप्त गर्नेछौं।

तत्पश्चात् परमशान्ति प्राप्त गरेको भक्तको लक्षण बताउँदै योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो– जो सम्पूर्ण भूतहरूमा द्वेषभावबाटरहित छ, जो करुणाले युक्त र दयालु छ, ममता र अहंकाररहित छ, यस्तो भक्त मेरो प्रिय छ। जो ध्यान–योगमा निरन्तर तत्पर र आत्मवान्, आत्मस्थित छ, यस्तो भक्त मेरो प्रिय हो। जसबाट न कसैलाई उद्वेग प्राप्त हुन्छ र अफू पनि जो कसैद्वारा उद्वेगको प्राप्त हुँदैन, यस्तो भक्त मलाई प्रिय छ। जो शुद्ध छ, दक्ष छ, व्यथाहरूबाट उपराम छ, सर्वारम्भहरूलाई त्यागेर जसले पार पाइसकेको छ, यस्तो भक्त मलाई प्रिय छ। सम्पूर्ण कामनाको त्यागी र शुभाशुभहरूलाई पार पाउने भक्त मलाई प्रिय छ। जो निन्दा र स्तुतिमा समान र मौन छ, मनसहित जसको इन्द्रियहरू शान्त र मौन छन्, जो कुनै प्रकारले पनि शरीर–निर्वाहमा संतुष्ट र बस्ने स्थानमा ममताबाट रहित छ, शरीर–रक्षामा पनि जसको आसक्ति छैन, यस्तो स्थितप्रज्ञ भक्तिमान् पुरुष मलाई प्रिय छ।

यसप्रकार श्लोक एघारौं देखि उन्नाइससम्म योगेश्वर श्रीकृष्णले शान्तिप्राप्त योगयुक्त भक्तको रहनीमा प्रकाश पार्नुभयो, जो साधकहरूको लागि उपादेय छन्। अन्त्यमा निर्णय दिंदै वहाँले भन्नुभयो– 'अर्जुन! जो मेरो परायण भएर, अनन्य श्रद्धालेयुक्त पुरुष यसरी माथि भनिएका धर्ममय अमृतलाई निष्काम भावले राम्ररी आचरणमा ढाल्दछन्, ती भक्त मेरो अतिशय प्रिय हुन्। अतः समर्पणको साथ यस कर्ममा प्रवृत्त हुनु श्रेयतर हो; किनकि त्यसको हानि–लाभको जिम्मेवारी त्यो इष्ट, सद्गुरुले आफैमाथि लिनुहुन्छ। यहाँ श्रीकृष्णले स्वरूपस्थ महापुरुषको लक्षण बताउनुभयो र उसको शरणमा जानलाई भन्नुभयो

र अन्त्यमा आफ्नो शरणमा आउने प्रेरणा दिएर ती महापुरुषहरूको समकक्ष आफूलाई घोषित गर्नुभयो। श्रीकृष्ण एक योगी, महात्मा हुनुहुन्थ्यो।

यस अध्यायमा भक्तिलाई श्रेष्ठ बताउनुभयो, अतः यस अध्यायको नामकरण 'भक्तियोग' युक्तिसंगत छ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'भक्तियोगो' नाम द्वादशोऽध्यायः।।१२।।

यसप्रकार श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवादमा 'भक्तियोग' नामक बाह्रौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंसपरमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'भक्तियोगो' नाम द्वादशोऽध्यायः।।१२।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भगवद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'भक्तियोग' नामक बाह्रौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।